

Salih Trako

**JEDAN DOMAĆI FARMAKOLOŠKI RUKOPIS IZ ZBIRKE
MANUSKRIPATA ORIJENTALNOG INSTITUTA U SARAJEVU**

Među stotinjak rukopisa iz područja medicine, farmakologije i higijene koji se čuvaju u zbirci manuskripata Orientalnog instituta u Sarajevu, našu pažnju privukao je rukopis pod br. 3742, stoga što je nastao u Sarajevu, od domaćeg (za sada nepoznatog) autora, što svojim sadržajem baca dosta svjetlosti na način liječenja na ovim našim prostorima u minulim stoljećima, pa o tome ovdje dajemo neka obavještenja.¹⁾

Opis rukopisa

Rukopis je povezan u kožni originalni povež sa preklopcem. Na sredini korica i preklopca utisnute su pozlaćene »selbekli šemse« (rozete) prekrasne izrade, što govori da je povež radio mudžellit-umjetnik. Rukopis broji 64 lista (vel. 19,5 x 13,5 cm) koji nemaju originalne folijacije, a koju smo radi lakšeg praćenja teksta, naknadno označili običnom olovkom. Na stranici je po 15 redaka teksta (vel. 15,5 x 8 cm) pisanog vrlo lijepim »nesh« pismom, crnim, a u naslovima, podnaslovima i mjestima gdje se željelo nešto istaknuti, crvenim mastilom. Na svakoj stranici tekst je uokviren crvenim linijama. Djelo u cjelini ostavlja utisak rukopisa pisanog i opremljenog sa umjetničkim pretenzijama. To govori da ga je neko radio ili za sebe, ili po narudžbi nekog bogatijeg naručioca.

Nastanak i sadržaj djela

Uvid u ovaj kratki spis, kome se ne zna ni pravi naziv niti ime autora, jer to nije u djelu nigdje spomenuto (čak ni tako da bi se dalo naslutiti), omogućava nam ipak određene konstatacije u vezi sa njegovim nastankom i sadržajem.

Djelo predstavlja jedan kraći spis iz područja farmakologije i narodne medicine. Autor ga je napisao koristeći se vlastitim iskustvom i iskustvom narodne medicine, kao i raznim tekstovima iz ove oblasti na turskom, a djelomično i na arapskom i perzijskom jeziku. Djelo je zamišljeno da služi kao medicinski i farmakološki priručnik. S obzirom na sadržaj i kompoziciju, uočava se nekoliko slijedećih dijelova:

List lb-2a. Bazi egzanin isimlerini beyan eder. Pod ovim naslovom na prva dva lista nalazi se mali rječnik turskih naziva nekih ljekovitih biljaka od kojih je većina objašnjena i na našem (bosnadža)

¹⁾ Ovaj rukopis je katološki opisan u radu: Salih Trako: »Katalog rukopisa iz medicine, farmakologije i higijene u Orientalnom institutu u Sarajevu«, POF XXXII-XXXIII, Sarajevo, 1984., str. 199-265.

jeziku (na primjer: isljez (šljez), zerdača, miloduh, ištavljika, kaloper, helda, popunac, djetelina). Na marginama ova dva lista nalazi se također spisak oko 40 naziva ljekovitih biljaka, opet sa prevodom na srpskohrvatskom jeziku: (kopar, metvica, jagorčina, vranija, noga, gaviz, kaloper, bokvica, divizma, ostroga, čuvakuća, pasji luk, miloduh, majdonos, balučka, kozlac, jagavčina, neven, kopriva, kukolj, paprat, gladiš, pirika, grah, iskavla (štavljika), smrika, loboda, metvica, divizma, čičak, horozovo pero i još neki nazivi koje zbog oštećenja prvog lista nije moguće pročitati).

L. 2a-4a. *Altun ezmenin kaidesini beyan eder.* — Pravila topljenja zlata i srebra i spravljanja »murečefa« za pisanje ili boja za slikanje, bojenje platna, kašika, kutija i si. U dodatku su i dva recepta za spravljanje stimulansa za jačanje spolne potencije. Na istom mjestu je i uputstvo kojim molitvama se može zaštititi čovjek ili konj od urokljivih očiju, te još dva recepta za spravljanje lijeka za rane.

L. 4a-6a. Na ova dva lista je ispisano XVI poglavlje (On altindži bab) iz Prve glave (bahš) poznatog medicinskog priručnika *Yadgar-i Ibn Šerif*, koji je na turskom jeziku napisao Ibn Šerif ili Šerif zade u XV stoljeću.²⁾ U ovom poglavlju daju se uputstva kako će se čovjek pripremiti za putovanje, kako će se hraniti i odijevati i uopće kako će se ponašati na putovanju da bi sačuvao zdravlje.

L. 6a-10a. *Risale-i tibb li hakim Ahi Čelebi* — medicinski spis koji je u »mesnevi« stihovima sastavio Ahi Ahmed čelebi u prvim decenijama XVI stoljeća (umro 930/1523-4. g.).³⁾ U ovoj pjesmi (broji 121 stih) govori se uglavnom o urednom vođenju života da bi se sačuvalo zdravlje. Prvi stih ove pjesme glasi:

Etibbanin bu dur pend u kelami
Sakin ifratile yeme ta ami...
(Riječ i savjet liječnika je ovo:
Čuvaj se, ne jedi preko mjere ...)

L. 10b-64a. U ovom dijelu rukopisa izložen je glavni dio sadržaja ovog djela. Ovdje autor niže recepte za spravljanje lijekova za razne bolesti, za jačanje tijela i čuvanje zdravlja. Većina recepata zasnovana je na praksi narodne medicine i, čini se, i autorova vlastitog iskustva. Ti recepti su izloženi uglavnom u prvoj polovini ovog spisa. Autor ih je najčešće popratio primjedbom: »mugerrebdır« (isprobano je) ili »gayet mugerebdır« (više puta isprobano), ili »nafı dir« (korisno je), ili »gayet nafı dir« (jako je korisno). Osim spomenutih, ima dosta recepata preuzetih iz poznatih medicinskih djela (izloženi su uglavnom u drugoj polovini ovog djela), što se vidi iz navoda izvora odakle je određen recept i opis bolesti uzet. Uz to, ovdje su mjestimično ubačeni i zapisi koji također treba da služe u svrhu liječenja nekih duševnih bolesti ili za postizanje nekog drugog cilja, kao, na primjer, da se neko ili nešto zaštititi od urokljiiva oka ili da nekome ko nema sna dođe du-

²⁾ Isto, str. 216, 217.

³⁾ Vid.: F. E. Karatay, *Topkapi Sarayı Muzesi Kutuphanesi — Türkçe Yazmalar Katalogu*, Cilt I, İstanbul 1961, str. 592.

ševno smirenje, san i tome slično. Cio ovaj materijal nije strogo sistematiziran. Dobiva se utisak da ga je autor prikupljao od prilike do prilike, kako mu je kada u praksi zatrebalo. Međutim, ako mu se neka bolest kao problem nametnula onda je na jednom mjestu zabilježio više recepata za liječenje te bolesti.

Kao što se vidi, ovaj medicinsko-farmakološki priručnik ima pet dijelova. Najveći je ovaj posljednji koji sadrži 313 recepata za lijekove i liječenje raznih bolesti i uputstava za čuvanje zdravlja i tjelesne snage, a u dodatku (na listovima 61a-64a) još 34 recepta za lijekove i liječenje narodnom medicinom.

Smatramo da će biti zanimljivo navesti bar neki primjer iz ovog farmakološkog priručnika da bi se dobio nekakav uvid u sadržaj.

Liječenje žutice (u djelu na listu 32a)

Istucati lišća od vrbe, iscijediti sok, svakog jutra piti po jednu kašiku. U dva ili tri maha (upotrebe) žuticu otklanja. Isprobano više puta. Jako je korisno da ovi (oboljeli od žutice) piju sok od raznih šljiva, sok od zerdelije, sok od lubenice ili od nara. Sok od puzavice je jako isproban. Nema mu ravna. List joj se istuca, sok iscijedi, tri jutra pije se po jednu ili dvije kašike. Božjem voljom, kada se dva ili tri puta popije, otklanja potpunu žuticu. Biti sok od nohuta jako je korisno...«

Najbolji lijek protiv kamena ili pijeska u mokraćnom mjehuru (u rukopisu na listu 47b-48a). Prenosi se od uglednog liječnika Muhammed efendije Selmanovića (Selman zade): »Treba zaklati četverogodišnju kozu u mjesecu avgustu. Jedan dio krvi pustiš da oteče, a onda natočiš u tanjir one krvi koja teče u sredini (mlaza); i dok još nije krv istekla podigneš tanjir, jer ona krv s početka i sa kraja nije djelotvorna; djelovanje ima ona srednja krv. Nakon toga ostaviš da krv u tanjiru odstoji i da se zgruša. Onda, razastreš jedno fino platno unutar sita i izručiš na to onu poput bestilja zgrušanu krv iz tanjira, prekriješ preko toga finim platnom da ne pada prašina i ostaviš da stoji na avgustovskom suncu 40 dana, da se potpuno sasuš, da postane kao zemlja. Nakon toga istucaš i prosiješ. Iza toga nekoliko rotkvi istucaš, iscijediš, uzmeš sok; u jednu kašiku soka od rotkve staviš koliko jedan miskal (4,68 gr.) ove krvi, izmiješaš i daš da popije osoba oboljela od tegoba u mokraćnom mjehuru. Tako ćeš postupiti dva-tri puta i (kamena i pijeska) nestade. Neće više u životu doživjeti da ga mokraćni mjehur boli. To je isprobano.

Evo i tri recepta od Omer efendije attara iz Sarajeva, od koga je autor uzeo preko dvadeset recepata:

»Ako se negdje ne nađe »mehrem« (melem), a bude nužno da se upotrijebi za ranu, treba uzeti listova crvene vrbe, uvrnuti ih kao fitilj i preko rane previti. To je izvanredan lijek. Crvena vrba na bosanskom se naziva joha. Raste na obalama voda. Na njoj se javlja nešto poput vezenih rupčića. U početku je zelena, a poslije postane crne boje.

Ovo je više puta provjereno. Iz rukopisnog primjera Omer efendije (list 42b).

Lijek za mokraćni mjehur. Uzme se jedna količina biljke »kaz otu«, koju na bosanskom zovu troskot, istuca se, sok se iscijedi, izmiješa se sa »nobešećerom (kandisani šećer, spravljen od biljnih sokova i šećera, pravilan izgovor je »nehat šekeri«), daje se da pije onome ko ima teško mokrenje. To će bol otkloniti. Isprobano je. Iz rukopisa Omer efendije.« (list 43b).

»Ako kod nekog spada stomak ili nastaju teški bolovi u stomaku, ima jedna ljekovita travčica koju dječaci sakupljaju, na njoj se nalaze prazne torbice u veličini »kakule« (bobica iz jednog cvijeta koji je donesen iz Indije); oni to uzimaju, udaraju o čelo i tako razbijaju. Bosanski se to zove puzavac. Ima bijel cvijet. Kada te torbice potpuno izrastu, u njihovoj unutrašnjosti se razvije crnkasta sjemenka poput crne gorušice (slačice). Neka te sjemenke jede. Božjom voljom, iza toga neće mu stomak spadati i neće imati teških bolova u stomaku. To se je čulo od jedne osobe koja je to isprobala i koja je tu bolest otklonila i može se povjerovati. Iz rukopisa Omer efendije attara iz Sarajeva.« (list 43 b).

Već je rečeno da djelo sadrži (zajedno sa dodatkom) 347 recepata. Od toga 5/6 čine recepti za liječenje lijekovima, a 1/6 su uputstva za liječenje ili postizanje nekog drugog cilja posredstvom zapisa ili molitava.

To bi bio kratak prikaz sadržine ovog svojevrsnog farmakološkog spisa. Međutim, nameću se još neka pitanja na koja ćemo pokušati naći odgovor.

Ko je autor ovog spisa?

Na ovo pitanje moguće je dati samo djelomičan odgovor. Autor nije nigdje zapisao svoje ime pa zasada ostaje anonimn. Međutim, sa potpunom sigurnošću možemo tvrditi da je on domaći čovjek, po svojoj prilici iz Sarajeva, što proizilazi iz slijedećih nekoliko činjenica:

Prvo, autor u integralnom tekstu djela vrlo često daje objašnjenja značenja određenih ljekovitih biljaka ili drugih ljekovitih materija i na našem (bosandža) jeziku. Tako uz nazive biljaka na nekom od orijentalnih jezika, ovdje nalazimo i naše nazive kao: pelin, sljez, miloduh, kaloper, popunac, detalina, gaviz, metvica, jagavčina, bokvica, vranija noga, divizma, ostruga, čuvakuća, paprat, pasji luk, gladiš, pirika, grah, iškavla (šćavljika), smrika, kopriva, loboda, kukolj, kozlac, neven, čičak, horozovo pero (sve na listu 1 i 2), mrkva (list 13a), prišt (biljka 1.22a), kopar (1.35a), prasa (1.39a), rak (1.40b), slatki paprat (1.42a), joha (1.42b), papadija (1.43a), pucavac, orašak, troskot (1.43b), pelin (1.45b), bestilj (1.48a), mrkva (be lisan-i srf tj. na srpskom, 1.56a)), kobiljača, ostruga, (1.59a), gaviza (gavez, 1.59b) itd.

Drugo, autor često navodi izvor odakle je neki recept uzeo, citira naziv djela ili ime autora, ili oboje. Tako na primjer na više mjesta

navodi djela: *Yedgar-i Ibn Šerif* (list ba, 32b, 38b, 50b, 51b, 52a, 52b),⁴⁾ *Muntahab aš-šifa* (list 57a), vrlo popularno medicinsko djelo Menafi an-nas (Koristi ljudima) Derviša Nidai-je, iz 16. stoljeća, napisano na turskom jeziku,⁶⁾ i druga djela iz ove oblasti. Međutim, najčešće citira rukopisno djelo izvjesnog Omer efendije autora iz Sarajeva (list 34b, 35a, 35b, 36, 36b, 37a, 38a, 39a, 41a, 42b, 43a, 43b, 46b, 47a, 49a) od koga je uzeo preko dvadeset recepata za liječenje uha, usta i zuba, ćelavosti i dr.⁷⁾ Tako sada znamo, iako djelomično, i za ovog sarajevskog attara, koji je imao i napisano djelo, vjerovatno neki ljekarski priručnik.

Treće, autor iznosi da se kod neke žene u Sarajevu pojavila bolest u stomaku u vidu oteklina. Žena se izliječila tako što je upotrijebila lijek spravljen od »isiot« recept na listu 44a). Na drugom mjestu navodi slučaj kako se je izliječio od bolesti hidropsije jedan Sarajlija po imenu Osman-čelebi Kara Ali-zade (Karalić), a taj slučaj je od izliječenog saznao i zabilježio izvjesni Omer efendija Hodžić (Hodža-zade Omer efendi. Navod na listu 45b). Po svoj prilici je ovaj Omer efendija Hodžić identičan sa Omer efendijom-atarom iz Sarajeva.

Najzad, na jednom mjestu, nepoznati autor ovog farmakološkog spisa opisuje biljku »sigilot«, kaže da ima kratku stabljiku, sitan cvijet, crven, a ponekad i bijel, da raste na neplodnim zemljištima i po kamenim zidovima, kao na primjer u porama kamenog haremskog zida Careve džamije u Sarajevu (navodi na listu 59a).

Sve su to sigurni dokazi o porijeklu i nepoznatog autora, i ovog farmakološkog spisa. Pa iako za sada ostaje anonimna, svojim zanimljivim sadržajem i lijepom formom privlači pažnju i pobuđuje na dalje praćenje kako bi se otkrio i njegov autor i pravi naziv.

4) Vid Salih Trako: »Katalog rukopisa iz medicine, farmakologija i higijene u Orijentalnom institutu u Sarajevu«, POF XXXII-XXXIII, Sarajevo 1984, str. 216, 217.

5) Isto, str. 214.

6) Isto, str. 218-224. U Orijentalnom institutu čuva se više primjeraka ovog djela, pod br. 14-2, 937, 1689, 2896, 3359, 4143, 4144, 4145, 4146, 4147-4148.

7) Autorovo pozivanje na Omer efendiju attara (ovdje na listovima 19, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 46, 47, 49) zapisano je nekada kratko, a nekada duže i određenije kao npr.: Nuqile min hattı Umer efendi es-Sarayi (Preneseno iz rukopisa Omer efendije iz Sarajeva; list 34 b) ili Nuqile min hattı Umer efendi es-Sarayi el-attar qale wedžede bi hattı 'l-Eflaki fi Medžmu'ati Nerkesi efendi (Preneseno iz rukopisa Omer efendije attara iz Sarajeva, koji kaže da je to našao zapisano rukom eflakije u bilježnici (medžmu'a) Narkesi efendije; list 36a); ili: Nuqile min hattı Umer efendi naqale min hattı 'Abdul-dželil (Preneseno iz rukopisa Omer efendije, a on uzeo iz rukopisa 'Abdul-dželila;

8) Ingever, džumbir, zendžefil- armatičan korijen ove biljke suši se, melje i upotrebljava kao začim za salep.

9) Sigilotu şura yerlerde ve taş ve divarlar uzerinde saki kisaca ve kizil behari hurde ve beyaz olur mesela Sarayda Hunkar cami 'inin haremi divarında kofeki arasında cabeca bitmiş niçe yerde vardir. Tehayyud eden bulur«. (U rukopisu na listu 59a).

SUMMARY

This article deals with a short manuscript handbook on pharmacology and popular medicine which was most probably written in Sarajevo in the 18th century. (The manuscript is in the possession of the Oriental Institute of Sarajevo, item N° 3742). Although neither the title of this writing nor the name of its author are known, the translation of the names of the medicinal herbs from the oriental languages into Serbo-Croatian clearly points to the native origin of the writer. At the end of the book in the description of one of the herbs the author says that it grows on the unfertile land and stone walls as for example on the courtyard wall of the Sultan mosque in Sarajevo (page 59a of the manuscript) which undoubtedly shows that the author came from Sarajevo. The references to well known books and their authors also speak in favour of his having been well informed and acquainted with the achievements in those fields. He resorts a lot to the medical experience of Omer efendi, the seller of herbs from Sarajevo, i. e. to his manuscript, whereby for the first time we indirectly get informed about Omer efendi and his work.

Farmakološki rukopis, prva strana,
Orijentalni institut u Sarajevu,
br. 3742